

Mansi loomislugudest regilaulu ilmalinnuni

AADO LINTROP

Mul oli plaan kirjutada artikkel mansi rahvaluule maailmapildist sellisel kujul, nagu see peegeldub Ungari teadlaste XIX sajandil kogutud tekstides. Ometi alustan kirjutamist meie oma regilaulust. Miks? Mansi lauludes ja lugudes ning eesti regivärsilises rahvalaulus on minu jaoks ilmselt midagi, mis neid ühendab. Kuigi mansi eepiliste laulude värsimõõt ei vasta regilaulude omale, leidub neis tuttavaid poetilisi võtteid: vormelkeelt, parallelismi ja algriimi. Viimane erineb eesti omast küll selle poolest, et sõnatuletuses rohkesti kasutatavate ühesilbiliste tüvede tõttu kipub mansi algriim ühtlasi olema ka tüvekordus – *figura etymologica*. Siiski ei usu ma, et vormilised sarnasused kahe rahva folklooris on peamine põhjus, miks mansi laulude ja lugudega tegeledes mõtlen pidevalt ka eesti regilaulule. Pigem otsin vastuseid küsimustele, miks regilaul on meieni jõudnud just sellisena, nagu seda on kogutud, süstematiseeritud, publitseeritud ja uuesti esitatud; miks needsamad motiivid, mida leidub (küll teises keeles) näiteks Karjala eepilistes lauludes, on meil ühendatud hoopis teistsugusteks, lüürilisemates toonides tekstideks; milline võis olla regilaul varem. Neile küsimustele ei saa vastata laulutekste ainult keeleliselt analüüsides, sest ehkki motiivid on enamasti vanad, ei pruugi seda olla neist koostatud laulud. Lisaks aitab regilaulule mõtlemine mul paremini aru saada ka mansi tekstidest, mansi folkloori juurest heidetud pilk aga aitab näha meie regilaulus asju, mida muidu ehk tähele ei paneks. Sellepärast kujuneski käesoleva mansi folkloori käsitleva kirjutise raamiks regilaul.

Ilmalind meie kiigel – kas ürgne loomismüüt?

On imestatud eesti regilaulude maailmapildi kodususe üle, sest loomislaulu ilmalind lendab ju meie koplisse või kiige peale pesa tegema. Nii sünnivad kuu, päike ja ajaarvamine otse siinsamas õue all. Aga mõnikord saavad munadest sellesse kodulähedasse maastikku sobivad kivid ja põõsad. Isuri, vadja, karjala ja soome runolauludesse on oletatavast vanast loomismüüdist jõudnud ka meri, mille lainetelt leiab ilmalind pesapaigaks sobiva mäta. Ent sealgi tundub maailm just nagu olemas olevat juba enne taevakehade munast koorumist. Seda võib seletada mitmeti. Kõigepealt saab väita, et loomismüüti esitaval laulul ei peagi olema argimaailmale omast loogikat ega ajalist telge. Nii on teinud Hasso Krull: „Kuidas saab lind loomiseelsel ajal lennata otse lauliku koduaia taha, „meie koppelie”, s.t. kultuuriliselt liigendatud maastikule, mida valdab laulja enese kogukond? Vastus on nüüd vist juba ootuspärane: laulu temporaalsus ei ole lineaarne, aeg ei kulge siin ühesuunaliselt mööda sirget joont, vaid voolab samal ajal ka tagurpidi, isegi intensiivsemalt.” (Krull 2014: 15) Selline

seletus põhineb eeldusel, et meieni jõudnud loomislaul on üks terviklik lugu juba laulu loomisest peale. Krull näitabki sedalaadi käsitlust, kui analüüsib laulu Haljala varianti,¹ mis tundub talle ilmselt kõige kõnekam. Selle variandi algusmotiivi või multivormi, mida võiks nimetada „Õunapuu mäel”, vaatleb ta laulu edasise teksti taustal, nagu kuulukski see orgaaniliselt just nimetatud laulu juurde. Tulemuseks on keeruline kosmogooniline rekonstruktsioon, kus õunapuu omandab ilmapuu mõõtmed, õun on loodava maailma platonlik idee ja sajusest ilmast saab loomisaja suur pauk (Krull 2014: 13–14). Kuid õunapuu ilma loomislauluta oleks lihtsalt üks õunapuu teiste seas, mida ju sõna *üks* kordamine igas värsis tähendabki – *üks* ei võrdu eesti keeles tähenduselt sõnaga *ainus*. Pealegi esineb enamikus õunapuu motiivides number kolm: kolm oksa, kolm õit, kolm õuna. Krullile oli oluline näidata konkreetset lauluteksti maailma loomist kajastava rahvuslik-filosoofilise mõistukõnena, mille analüüs aitab heita valgust esivanemate mõttemaailmale.

Loomine meie õue all – kas hiline tõlgendus?

Kuid asja saab vaadata ka teisiti. Saab öelda, et regivärsilised loomislaulud on läänemeresoome loomismüüdi kauge kaja. Laulikutele-loojatele sai loomismüüdi sisu edastamisest olulisemaks poeetiline eneseväljendus: tuttavate regilaulu ehituskivide hulgast valitakse välja sobivad elemendid, mis ühendatakse omavahel uue aja esteetikast lähtuvalt ja lauliku loojamina rõhutades. Sealt siis kodulähedus, argielust tuttavad pildid ning laulik kui loomisprotsessi pealtnägija ja selle taaslooja laulu abil. Omaette uurimist vajab küsimus, miks valib laulik just need motiivid. Kas tema eelistusi ja arusaamu mõjutab loomismüüdi ähmane kuma või kasutab ta lihtsalt olemasolevaid ja mingil meile seni teadmata põhjustel üksteisega sobivana tunduvaid elemente? Need loomislaulu variandid, kus esineb õunapuu, mille vilja tuul vette veeretab, algavad paaril korral mere pühkimise motiiviga, mõnikord aga mõistatamisega (nt EKM ERA, H I 1, 544/5 (5) < Varbla khk; EÜS VII 294/6 (49) < Kadrina khk). Mõlemad õunapuu motiiviga algused võivad esineda ka ilma ilmalinnu koplisse lendamiseta (nt EKM ERA, H II 9, 351/3 (25) < Haljala khk). Mõnel juhul järgneb sellele merest leitud mõõga motiiv. Ent kombineeruda võivad ka muud motiivid, nt *imemaa, õunapuu ja mõök merest* või *andke maad mängijale + õunapuu + pühakud ei kuule palveid² + kas soen soelt villa + mõök merest* (EKM ERA, H III 1, 73/6 (1) < Vaivara khk). Küllap on neis motiivides midagi, mis ahvatleb laulikut neid sel kombel kokku panema. Kõige sagedamini esineb õunapuu motiiv aga omaette mõistatus- või kiigelaulus (EKM ERA, E 18850/2 (11) < Riia; H IV 1, 55/7 (10) < Haljala khk). Ja veel – lõunaeesti keeles ei leidu selliseid kombinatsioone

¹ Ülo Tedre on selle teisendi võtnud eesti rahvalaulude antoloogiasse Julius Krohni koostatud väljaandest „Kalevalan toisinnot” (Krohn 1888), algupärandi kogujaks on märgitud Mihkel Veske ja üleskirjutamise aastaks 1875 (ERL: 13).

² See motiiv on tuntud laulust „Veere, veere, päevakene”: saab üsna kindlalt väita, et vette kukkuv õun käivitab järgmise motiivi, millega laulik pöördub abi saamiseks pühakute poole, samamoodi kui lainetesse sulpsatava soa puhulgi.

üldse. Seal on tüüpiline kolme õuna motiiv. Õunapuu (lõunaeesti keeles *uibu* või *uibo*) leiab peale selle veel n-ö kosjafantaasiatest, kus see sümboliseerib pruuti, peigmeest või pulmarahvast (EKM ERA, E 13250/1 (2) < Ambla khk), sõna *uibu* esineb ka vaeslapse lauludes ja tüübis „Tütar vette”, kus ema jätab lapse „uibu osse ala, vislapuu varo ala” (nt EKM ERA, E 17627/15 < Setu).

Kui mere pühkimise motiiv kunagi seostuski ennustamisega (olen seda oletanud Lintrop 2016a: 76), oli see regilaulude kogumise ajal laulikutel kasutusel lüüri- lise algusena, umbes samaväärsena nagu vormelid „läksin metsa kõndimaie”, „tulli üles hummogulla” ja teised. Huvitaval kombel kipub see küllaltki populaarne motiiv (regilaulude andmebaasi otsingus esineb *mere pühkimine* 116 korral) siiski sisse juhutama just müüdilise sisuga laule, eelkõige „Loomist” ja „Suurt tamme”. Ent teisedki eepilisi motiive sisaldavad regilaulud algavad sageli sarnaste lüüri- lise sisse- juhatustega, mis asetavad minategelase otse sündmuste keskele.

Kui vaadelda laiemalt uurali rahvaste folkloori, siis on näha, et eepikas pole erilist kohta minategelasele. Obiugrilastel võib mina esineda vaid kangelaslauludes, olles siis enamasti mõni piirkondlik jumalus, harvem ülik. Selline tegelane alustab aga oma lugu hoopis teistmoodi kui hommikul metsa või mereranda minnes: „Mis nimekas isand, nii mu nime nimetatakse, / mis kuulus isand, nii mu kuulsust kuulutatakse” (Obi-Keskpaiga-Taadi, Väikese-Obi-Jumala kangelaslaul, vt Munkácsi 1892b: 1).

Lüüri- lise mina (ja meie) jaoks on itkud, tavandilaulud ja isikulaulud – see saab selgeks, kui heita pilk kas või ersa ja mokša jutustavatele lauludele ning võrrelda neid udmurdi lüüri- lise tekstidega. Mordva eepilised laulud jutustavad lugusid, peatege- lased esinevad neis kolmandas isikus ja kannavad enamasti ka nime (Litova, Stir- java, Azravka, Vasalgje, Tatjuša jne), erinevalt regilaulude nimetust öest ja vennast. Udmurdi laule aga iseloomustab laialdane esimese isiku kasutamine (*mina mõtlen, teen, toimetan; meie läheme, laulame* jne) ning need räägivad enamasti vaid hetkest. Pole ime – suure osa udmurdi laulurepertuaarist moodustavad tavandilaulud.

Elujõuline loomismüüt

Selleks et aimu saada, milline võis üks või teine loomismüüdiga seotud laul või lugu olla ajal, mil laul polnud kogukonna jaoks mitte ainult meelelahutusliku, vaid ka informatiivse ja ehk isegi religioosse tähendusega, vaatlen järgnevalt, kuidas kajas- tus loomine mansi rahvaluules ajal, kui suuline pärimus oli veel elujõuline. Rõhu- tan siinkohal, et ma ei otsi otseseid paralleele regilaulude ja mansi folkloori vahel ega püüa välja tuua nende vastastikuseid mõjusid või laene, vaid püüan mõtiskleda teemal, kas ja kuivõrd lüüri- lise loojamina müüdilistesse tekstidesse võiks sobida. Kasutan Ungari teadlaste Antal Reguly ja Bernát Munkácsi XIX sajandil üles kirju- tatud laule ja jutte, mis esindavad tänapäeval vanemat mansi rahvaluule kihistust. Teen kõrvalepõikeid ka muude asjakohaste tekstide juurde. Vaatluse all on nii laulud kui ka proosatekstitid – oma tõlkijakogemusele toetudes võin kinnitada, et obiugri rahvaste folkloori üks iseloomulikke jooni on laulus esinevate kujundite, vormelite

ja poeetiliste võtete kasutamine proosas. Nii leidub muistendites lauludest tuntud vormeleid, teksti ilmestab kohatine algriim ja parallelism. Muidugi pole tänapäeva jõudnud kuigi suur osa mansi müüdilistest tekstidest. Neid väheseid maailma ja inimese loomisest rääkivaid laule, mida õnnestus koguda Regulyl 1840. aastatel ja Munkácsil 1880. aastatel, polnud Artturi Kannistol XX sajandi alguskümnendil võimalik leida muul kujul kui üksikute fragmentidena. See näitab, kui kiirelt võib kaduda eepikast see osa, mida maailmapilt enam ei toeta.

Maa loomine

Mansi juttude maailmaloomine erineb laulude omast, kust me ei leia juttudele iseloomulikku jumala ja kuradi vahelist võitlust ega motiivi kuradi suus paisuma hakka- vast maast. Kummalisel kombel ulatub see erinevus Läänemereni. Liivi muistendites esineb motiiv kuradi suus paisunud ja välja sülitatud maast, millest tekivad mäed (Kuramaa tekkimine, vt Loorits 1998: 81–82, 2000: 145–146), kuid läänemeresoome lauludes, nagu ka mansi omades, sellist dualismi ei kohta. Kurat pole regi- ja runo- lauludes ning mansi eepilistes lauludes loomisega seostatud tegelane. Samal ajal mainitakse teda mansi „Uputuse laulus” ja proosavormis esitatud loomislugudes. Kuigi liivi muistendites puudub maa ürgmere põhjast toomine, meenutavad need muus osas mansi omi.

Enne maa loomist olid vesi ja taevas üksteise embuses. Ülemises taevas elas isa Numi-Toorum, alumises taevas ujus Kolli-Isand kauri kujul. Ükskord hakkab isa Numi-Toorum mõtlema: mingit moodi las tekib maa, mingil kombel las jõuab maa vee alt üles. Ta laskub alla alumisse taevasse, kutsub Kolli-Isanda enda juurde.

[---]

Isa Numi-Toorum ütleb: „Sa oskad sukelduda. Sukeldu alla mere põhja, võta liiva suhu!”

Kolli-Isand hakkas kauri kujul mere põhja laskuma. Kaua ujus, vähe ujus, mere põhja ei jõudnud, tõsis pärast valguse lõppemist üles.

„Noh, Numi-Toorum!” ütleb ta. „Ma ei leidnud maad.”

Numi-Toorum ütleb: „Kui sa maad ei leidnud, siis sukeldu uuesti!”

[---]

Kolli-Isand laskus jälle alla. Kaua ujus või vähe ujus, ükskord jõudis mere põhja, võttis liiva suhu, viis üles isa Numi-Toorumile.

Numi-Toorum ja Kolli-Isand hakkasid koos maad tegema. Kolli-Isand annab oma liivast ühe osa isa Numi-Toorumile, teise osa peidab oma suu soppi ära. Ta mõtleb: kõigepealt vaatan, kuidas Toorum maad teeb, siis ma teen endale eraldi maa. Isa Numi-Toorum teeb Kolli-Isanda antud liivatükist väikese maalapi, siis ütleb:

„Las Kolli-Isanda suus üles toodud maa kasvab suureks, las laotub laiaks!”

Sellal, kui Numi-Toorum teatud maatükk laiali laotuma hakkas, kasvas ka Kolli-Isanda suhu peidetud maa. Kolli-Isanda lõuad hakkasid lahti minema.

„Noh, Numi-Toorum!” palub Kolli-Isand. „Mu suu läheb lõhki. Ma peitsin sinu eest suu sopp maad. Aita nüüd, mismoodi ma maa suust välja saan!”

Numi-Toorum ütleb: „Kui peitsid, siis sülitata suus olev maa välja!”

Kolli-Isand sülitabki selle välja. Kolli-Isanda suust välja pursanud maa langes isa Numi-Toorumi tehtud siledale maale Uuralite ja mägedena.

(Kolli-Isanda lugu. Munkácsi 1892a: 160–162)³

Maa paisub Kolli-Isanda suus täpselt samamoodi kui liivlaste muistendites kuradi suus. Enamasti seletatakse mansi folklooris mägede teket hoopis sellega, et maa esialgse kiire pöörlemise lõpetamiseks viskab taevajumal sinna oma vöö (vt allpool). Muidugi ei leia mansi loomislaulust lindu, kelle munadest kooruvad taevakehad. Tegelikult pole ma seni kohanud ühtki mansi müüdilist teksti, kus linnununadest juttu tehakse. Linde esineb neis küll, näiteks salapärane tur-lind (mns *turuŋ*) ja Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm. Linnuliikidest kohtab mansi rahvaluules kauri, tutt-pütti, hane, parti, ronka, kägu, kassikakku, kajakat ja püüd (pole selge, kas laane- või rabapüüd).

Säilinud mansi loomislaulu variandid algavad üsna krüptiliste ridadega.

Kuldne Kores, meie isake,

Kuldne Kores, meie taadike

loodi hõbekedervarre rõnga suuruseks.

Ta lasi taevast alla Siberi-Haldja-Kaama-Haldja-Ema,

lõi Kolli-Isanda-Tütte,

lõi Üleval-Käiva-Tiivulise-Kalmi.

(Maa loomise püha laul. Munkácsi 1892a: 77)

Kuldne Kores (*sorni kvorəs*) on üks taevaga seotud mansi jumalustest, kelle nime võiks tõlkida Kuldne Laotus või Kuldne Ilm. Siberi-Haldja-Kaama-Haldja-Ema (*šopər nāi kāmī nāi aŋkv*) nime taga on tegelikult Maa-Ema, ka Koorikulise-Maa-Ema (*sovəŋ mā aŋkv*). Kolli-Isandat (*χul' otər*) on enamasti tõlkes nimetatud Allilma Isandaks, ent kuna traditsiooniline mansi maailmapilt ei tunne allilma kui surnute ja surma valda,⁴ eelistan kasutada originaalilähedast nime (vrd mansi *χul'*, *kul'* ja komi *kul'* 'vetevaim, kurat', eesti *koll*). Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm (*numəl minne tovliŋ kalm*) on maa ja taeva vahel sõnumeid edastav tegelane, kes esineb Reguly ja Munkácsi kogutud tekstides.

Verb *loomaa* esineb tsiteeritud loomislaulu algusridades kahel kujul: *sāŋkəmləs* ja *sāŋkəmtəstā*, algvormid vastavalt *sāŋkəmlaŋkve* ja *sāŋkəmtaŋkve*. Tänapäeva mansi keeles on esimene sõna kasutusel tähenduses 'toibuma, teadvusele tulema' (*caŋkamlaŋkve*), teine tähenduses 'suunama, õigele teele saatma' (*caŋkamtaŋkve*). Vaadeldavates tekstides on oluline see, et verb *sāŋkəmlaŋkve* võimaldab enesekohast

³ Mansikeelsete terviktekstide tõlked on avaldatud raamatus „Linn seitsme tiivaga raudhobuse seljas” (Lintrop 2019).

⁴ Surnute maad arvati asuvat hoopis Obi suudme lähedal, mistõttu ka üks hingedest kandis nime *lonχal' minne is* 'allavoolu minev hing' (Tšernetsov 1959: 126).

tõlgendust praeguse tähendusega 'toibuma, teadvusele tulema', ent varem võis see tähendada ka 'olevaks muutuma, olemisest teadlikuks saama'. Munkácsi on ridu kommenteerinud nii: „*sāḡkəmləs* – бог сотворил сам от себя [’jumal lõi iseenesest, iseenda poolt]” (Munkácsi 1902: 231).

Vastloodud maa

Laulutekstide põhjal on selge, et vastloodud maailm oli hõbekedervarre rõnga suurune (*oln taḡtəp-kēr janit̪y*, *oln int-kēr janit̪y*) ja pöörles nii kiiresti, et sellel polnud võimalik seista.

Kas nad elasid kaua või vähe, ükskord
 ütleb Allilma-Isanda-Tütär
 Üleval-Käivale-Tiivulisele-Kalmile:
 „Tõuse Kuldse Koresi, oma isa poole!
 Küsi Kuldselt Koresilt, oma isalt niiviisi:
 Sa lasid taevast alla Siberi-Haldja-Ema,
 sa löid Kaama-Haldja-Ema,
 kui kunagi tulevikus, Kuldne Kores, isake,
 luuakse inimese pikk ajastu,
 luuakse inimese igavene ajastu,
 siis lase Siberi-Haldja-Kaama-Haldja-Ema
 mingi kinnitusega kinnitada,
 mingi vööga vöötada.
 Inimene ei püsi jalgel,
 kui Siberi-Haldja-Kaama-Haldja-Ema
 kogu aeg ringi keerleb.”
 (Maa loomise püha laul. Munkácsi 1892a: 77–78)

Looja kohta on raske midagi öelda, kuigi „Maa loomise püha laulu” algusridu *sorni kvorəs jay̪ikve*, *sorni kvorəs āsukve oln taḡtəp-kēr janit̪y ti sāḡkəmləs* on võimalik tõlgendada nii, et Kores ise ongi enese looja või tuleb olemisse kedervarre rõnga suurusena. See on tore paralleel tänapäeva astronoomide seas käibivate kujunditega, mis võrdlevad äsja tekkinud universumit nõõpnõela pea või mõne muu sarnase argielust tuttava asjaga.⁵

Reguly palju varem kogutud loomislaulu algus kõlab natuke teisiti. Järgnevalt üsna sõnasõnaline tõlge:

⁵ Näiteks väidab eestikeelne Vikipeedia, et olemasolu 10^{-36} sekundiks pidi praegu vaadeldavale universumile vastav piirkond paisuma prootoni diameetrist palju väiksemalt diameetrilt umbes kreeka pähkli läbimõõduni (Vikipeedia: Suur Pauk).

*māijy tōrmijy tēn pēntəmley,
tēn sāṅkəmley.*

χul' otar vassijy pij lesaxti

oln el'am-pūt janitijy

numi tōrəm jayuv sāṅkəmli,

χul' otar vassijy āyi, tav takti

oln int-kēr janitijy

[sovəṅ mā āṅkūv] sāṅkəmli.

(Maa ja taeva loomise laul. Munkácsi 1892a: 100–101)

Maa ja taevas, need kaks vahetati [vormiti?],
need kaks loodi.

Kolli-Isanda noorima poja [poolt] liimimise[ks
kasutatud]

hõbeliimipoti suuruseks

loodi meie isa Numi-Toorum [= ülemine taevas].

Kolli-Isanda noorima tütre, tema [poolt]

ketramise[ks kasutatud]

hõbekedervarre rõnga suuruseks

loodi [meie ema koorikuline maa].

Tekstis pole loojaid nimetatud, kuid seda on võimalik tõlgendada nii, et taevas ja maa said olevateks iseenese tegevuse läbi, sest umbisikuliselt olen verbid tõlkinud vaid kommentaaride tõttu. Tekst on isegi Munkácsi poolt korrastatud kujul raskesti tõlgitav. Segadust aitavad suurendada mitmed arhaismid, kirjakeeles tavalise passiivi tunnuse puudumine ja sõna *vassijy*, mida juba Kannisto ajal kasutati tähenduses 'rohkem, enam'. Munkácsi toob kommentaaride köites näite *voss vassijy pij* venekeelse tõlkega 'младший сын' (Munkácsi 1902: 242), eesti keeles võiks täpne tõlge olla 'kõige noorem poeg'. Ka sõna *el'am-pūt* 'liimipott' tekitas algul kahtlusi, kuid tuleb meeles pidada, et liimil oli suur tähtsus obiugri meeste töödes: näiteks ühendati selle abil vibu osad ja kinnitati suled noolte külge. Traditsiooniline liimipott oli valmistatud kasetohust.

Proosatekstides kedervarre rõnga suurust maad ei mainita. Küll aga on juttu sellest, et maa keerleb väga kiiresti.

Meie ema Joli-Toorum elab kahe taeva, kahe laotuse vahel seitsmekeerulise raudköie otsas rippuvas linnas. Elab kaua või elab vähe, ükskord saabus maa asustamise ajastu. Ta vend Numi-Toorum ütleb: „Sina, õde, lasku nüüd alumisele maale, on vaja luua inimese pikk ajastu, inimese igavene ajastu!”

Linna üleval hoidev seitsmekeeruline raudköis raiuti nüüd läbi, ema Joli-Toorum laskus alla. Alla jõudmise ajal on see inimese poolt asustatav koorikuline maa üleni pime. Ta saadab kiiresti Üleval-Käiva-Tiivulise-Kalmi oma venna Numi-Toorumi juurde sõnumit viima.

Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm jõudis üles, ütleb: „Ema Joli-Toorum saadab sellise sõnumi: laskusin sinu nimetatud koorikulisele maale. Kuidas ma nüüd inimese pika ajastu, inimese igavese ajastu loon, kui maa on üleni pime. Sa, vennake, pane päike särama, pane kuu kumama!”

Ta vend Numi-Toorum pani päikese särama, pani kuu kumama, maa sai valgeks.

Ema Joli-Toorum saadab Üleval-Käiva-Tiivulise-Kalmi jälle üles.

„Numi-Toorum, vennake,” ütleb ta, „päikese panid särama, kuu panid kumama. Kuigi inimeste poolt asustatav koorikuline maa sai üleni valgeks, siis kõik keerleb,

mitte miski ei seisa paigal. Kuidas inimene sedasi seista saab? Sa kata see keerlev maa mingite mägedega, las maa lõpetab keerlemise!”

Vend Numi-Toorum võttis seitse peotäit teravaid kive, viskas keerlevale maale: tekkisid Uuralid-mäed, maa jättis oma keerlemise, muutus seisvaks.

(Inimese loomise lugu. Munkácsi 1892a: 128–129)

Joli-Toorum on alumine taevas, Numi-Toorum ülemine. Personifitseeritud kujul on mõlemad ka jumalused. Maa keerlemise peatamiseks annab Numi-Toorum mitmes loos oma vöö, mis maale laotatuna moodustab Uurali mäestiku. Ent mingi kiirusega keerlemine iseloomustab maad ka edaspidi.

Meie isa Kuldse Koresi alla,
meie ema Kuldse Sisi alla,
seitsme kotka lennu kõrguse
isa Toorumi painutatud
vitsavõruna keerleva võruline maa seitsme paiga kohale,
meie ema Seitset-Jumalat-Kandnud-Haldja poolt
hoitud püha maa kohale, mille ümber tiirleb päike,
loodi tõveudu udune päev,
loodi haiguseudu udune päev.

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe loits Njaksimvoli külast. Munkácsi 1892b: 311)

„Vitsavõruna keerlev võruline maa” on vormel, mis esineb ka handi keeles (vt nt Steinitz 1939: 301). Selles loitsukatkendis väärib tähelepanu kujutlus maa võruks painutanud Toorumist. Mansi taevajumal pole mitte laotust tagunud sepp (nagu Ilmarinen), vaid pigem puutöömees, sest vitsad painutati ikka puust. Seitset-Jumalat-Kandnud-Haldjas on Numi-Toorumi naine Kaltas (*kaltás ekva*).

Kuigi on juttu sellest, et maa oli esialgu pime, siis taevakehade loomisele erilist tähelepanu ei pöörata. Muistendites tuuakse maa enamasti välja ürgmere põhjast, toojaks kaur, tuttpütt või linnu kujul ujuv taevajumala antagonist. Ent mõnikord hulbib meres juba enne maa loomist turbaküngas, mille kohta kasutatakse „Uputuse laulus” epiteeti *nes tēlam* ’ise kerkinud, ise kasvanud, ise tekkinud’.

Ise tekkinud samblakünka linnas,
ise tekkinud turbakünka linnas
Kuldne Sis ja Kuldne Kores,
eite-taati elavad,
Kuldset Kaltasit ja Kuldset Otõrit,
tütart-poega kasvatavad.
(Uputuse laul. Munkácsi 1892a: 38)

Juttudes on see lihtsalt turbaküngas või maatükk, mis koos sellel paikneva maja või isegi linnaga on olemas enne maa loomist; selle asukatest, eidest-taadist, saavad

aga inimeste ajastu saabudes jumalad. Kas võiks selles näha meie loomislaulude õuealuse kopli kauget eelkäijat? Vastaksin jah juhul, kui analüüsiks eesti tekste, eeldades Hasso Krulli kombel, et need on kogu aeg samasugused olnud. Sel juhul võiks ka eesti loomislaulude minategelane-laulik pärast ajaarvamise kehtestamist (ehk uue ajastu algust) saada jumalaks. Ent jätkan praegu mansi tekstidega.

Elavad turbakünkal eite-taati. Neil on valge ronk. Maja ümber on igal pool vesi, maad pole.

(Maa tekkimise püha lugu. Munkácsi 1892a: 1)

Elavad eite-taati. Nad elavad majasuurusel maatükil. Kas lasi isa Numi-Toorum selle maatüki taevast alla või kerkis see vee alt pinnale, kes seda teab.

(Maa võötamise lugu. Munkácsi 1892a: 33)

Elasid eite-taati. Toorum-isa, Toorum-taat lasi nad hõbekaarega kaarehällis ülevalt alla. Nad jõudsid raudkõie otsas alla. Isa Numi-Toorum laseb põhjakõrist kõrilist tuult: nad kanduvad lõunamere äärde, laseb lõunakõrist kõrilist tuult: neid kantakse põhjamere äärde.

Taat palub ühel päeval isa Numi-Toorumit: „Isa Numi-Toorum, loo mulle ühe maja aseme suurune püha maatükk!” Ühe päeva olemise pärast, kahe päeva kulumise pärast löigi isa Numi-Toorum ühe maja aseme suuruse püha maatüki.

(Maa veest ilmumise lugu. Munkácsi 1892a: 135)

Enne maa loomist merel hulpiv mätas liigub tuule tõugatuna siia-sinna samamoodi nagu teistes mansi lauludes häll taevast alla lastava tegelasega (karu või Maa-ilma-Vaatava-Mehega).

Loomist tähistavad sõnad mansi folklooris

Peale eespool mainitud verbi *loomá*, mis tekstides esineb kahel kujul (*sāṅkəmləs* ja *sāṅkəmtəstā*), kasutatakse jumala toimingute kohta ka muid sõnu. Mansi keeles algab „Maa veest ilmumise loos” jumala poole pöördumine nii: „*numi-tōrəm jayəm, ānəm akv kol unlənə janit jelpiṅ mā lomt tārətən!*” Seega mitte „isa Numi-Toorum, loo mulle”, nagu arusaadavuse huvides tõlkisin (vt eelnevat tekstinäidet), vaid „isa Numi-Toorum, lase mu jaoks alla”. Siin on loomistöö jaoks kasutatud verbi *tārətəṅkve* ‘alla laskma, lubama, laskma’. Enamasti lastaksegi kõikvõimalikud eluks vajalikud asjad taevast alla, nagu ainsas säilinud mansi loomislaulus:

Isa Kuldne Kores ütleb:

„Tihedalt kasvavate puudega metsa

lasen ma seitse põdralehma,

lasen seitse põdrapulli.

Kui ma kevadel päevad pikaks teen,

nendest puhmastest, nendest rohtudest
 las nad otsivad söödavaid võrseid,
 las nad otsivad söödavaid taimi,
 las nad leiavad lihtsaid ja toitvaid palu!”
 (Maa loomise püha laul. Munkácsi 1892a: 89–90)

Vastav proosanäide:

Pärast inimese loomist saatis ema Joli-Toorum Üleval-Käiva-Tiivulise-Kalmi jälle üles. „Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm,” ütles ta, „mine jälle mu venna Numi-Toorumi juurde üles, ütle nõnda: seitse vibu hoidvat meest on loodud, mis söödavaid kõrsi nad nüüd saavad, kus nad piisavalt söödavat rohtu leiavad? Sa lase hõberedel alla, lase piki seda redelit küllalt söödavaid kõrsi alla, lase piki seda redelit küllalt söödavat rohtu alla.”
 (Inimese loomise lugu. Munkácsi 1892a: 132)

Ka karu, Numi-Toorumi tütar või poeg, on taevast alla lastud. Jumaluste kutsu-
 mislauludes ja kangelaslauludes viitavad minategelased samuti mõnikord sellele, et
 taevajumal on nad oma elupaika alla lasknud, rohkem aga kasutatakse sel juhul kol-
 mandat loomisega seotud verbi *sätun̄kve* 'sõnuma, loitsima, määrama' enesekohases
 vormis *sätvesəm* 'ma olen sõnutud/määratud'.

Ühel pool mu vett on veerohke lai Ob,
 Ülemine-Kuldne-Valitseja, mu isa,
 on Väikese-Obi-Jumal-Taadi siia määranud.
 Teisel pool mu vett on püha veega voogav püha järv,
 Ülemine-Kuldne-Valitseja, mu isa,
 on Väikese-Obi-Jumal-Taadi siia sõnunud.
 (Obi-Keskpaiga-Taadi, Väikese-Obi-Jumala kangelaslaul. Munkácsi 1892b: 1)

Jumala eluase

Järgnevalt vaatan, kuidas kirjeldatakse loojat ja tema elupaika. „Maa loomise pühas
 laulus” tõuseb Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm isa Kuldse Koresi juurde.

Kas ta läks kaua või vähe,
 kust sa võid seda teada.
 Ükskord jõudis ta üles maale,
 kus isake Kuldne Kores elab.
 Ta avab kõik kuus hõbehingega ust,
 avab kõik seitse hõbehingega ust.
 Ta läheb ukselise maja uksest sisse,
 vaatab ruumika maja ruumi keskel ringi:
 seal on kõrvuti seitse kuldse randiga lauda,

seitsme kuldse randiga laua taga
 istub isake Kuldne Kores
 kullast jalgadega pühal troonil,
 kuldse otsaga püha sau
 parema põse vastu toetatud.
 (Maa loomise püha laul. Munkácsi 1892a: 78–79)

Näib, et jumal tukub oma kuldsele troonil. Kuld on jumaluse elupaika ja teda ennastki iseloomustav metall (või värv): lauad-toolid on kuldseid, kuldrandi või kuldsete jalgadega, laekad samuti kuldseid. Numbrid kuus ja seitse on mansi folkloorile tüüpilised, vaheldudes paralleelvärssides ning näidates kõnealuste asjade rohkust. Taevast elamut iseloomustavad uste paljusus, tubade suurus ning luksuslik sisustus. Maja harjalatid ja sarikad on hõbedased; mõne teksti puhul jääb mulje, et katusel on seitse kihti nagu seitse taevakorrust (vrd handi taevajumala kohta kasutatava vormeliga *tāpət wēšpa χūnəη nowə* 'seitsme harjalatiga unkaline hele (või valge)', Steinitz 1939: 309, 320, 355). Jumal kas magab või on uimas, nagu kirjeldavad järgnevad read Maailma-Vaatava-Mehe loitsus:

Isa Numi-Toorumi poolt alla lastud
 seitsme seinaga püha maja tagakambris,
 seitsme toaga kuldse maja tagakambris,
 sel ajal kui
 seitsme kuldjalgse laua juurest,
 seitsme kuldse kaanega laeka pealt
 jookseb seitsmest ühe jalaga pitsist
 sulle uima,
 jookseb seitsmest ühe jala ja sälkus servaga
 kärbseseenest sulle uima,
 las su järvesuurused pühad kõrvad,
 su obisuurused pühad kõrvad
 kuulevad meid!

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe loits Njaksimvoli külast. Munkácsi 1892b: 313–314)

Ka muistendites kujutatakse taevajumalat istumas langetatud päi (tukkumas). Jõudeolek näib olevat jumala tegevusele olemuslik, sel ajal kui maise elu seigad tema sekkumist ei nõua. Ent karu kasvatamist ja maa peale laskmist kirjeldavates lauludes on Numi-Toorum vägev kütt, kes iga päev kodust lahkub ning kõuekõmina saatel jahile suusatab. Järgnev katkend kujutab loomisloos peategelast (kelleks selles loos tundub olevat Maailma-Vaatav-Mees) tõusmas taevasse ja sisenemas jumala kotta:

Ta pani ennast riidesse. Läks uksele maja uksest välja. Ronis hambulise orava kujul, küünelise orava kujul seitsmekorruelisest hõberedelist üles. Küünelise looma küünejõud lõppes. Pärast hambulise looma hambajõu lõppemist jõuab ta isa Numi-

Toorumi hõbelattidega latilise maja ukseni, siseneb hõbesarikatega sarikalisse majja. Isa Numi-Toorum istub, sajajuukseline patsiline pea langetatud. Ta läheb päikesekirju püha laua juurde. Ta kummardab oma sajajuukselise patsilise pea isa Numi-Toorumi jalgadele.

(Maa veest ilmumise lugu. Munkácsi 1892a: 138)

Päikesekirju (või päikesekirja), paralleelvärssides kuukirju, on samuti üks üleloomulikele olenditele kuuluvate asjade kirjeldamiseks kasutatud epiteete. Maailma-Vaatava-Mehe lendav hobune on päikesekirju või lihtsalt abaluust kirju. Handi karupeolaulus on kuu- ja päikesekirja ka tema maja:

Kuukirja püha maja,
päikesekirja püha maja
sisemuses,
kuldsete kapjadega kabjalise laua
juures [---].

(Steinitz 1939: 340)

Toorumi eluase on hõbelattide ja hõbesarikatega ning kirkaste värvidega kirjatud:

Ees olevad toiduküllased päevad
paistavad päiksena meile
seitsme kotka lennu kõrgusel elava isa
Toorumi kirkaste värvidega
kirjatud elamu seitsmest uksest.

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe loits Njaksimvoli külast. Munkácsi 1892b: 319)

Lühidalt tuleb peatuda ka taevajumalal endal, kes vanemates tekstides kannab nime Kores või Kuldne Kores (*kvorəs, sorni kvorəs*), hiljem aga esineb kui Numi-Toorum. Mõlemad nimed on seotud taevaga: *kvorəs* tähendab taevakihti või laotust (nt *lūv sis tarməl ti tāley / kit tōrəm, kit kvorəs χalən / nōηχ ta laplavessəy* 'nad istuvad hobuse selga, / kahe taeva, kahe laotuse vahele / tõuseb see üles' (Uputuse laul. Munkácsi 1892a: 45, värSID 112–114)), Toorum (*tōrəm*) tähendab taevast ja ilma, *num* aga ülemist, seega otsetõlkes 'ülemine taevas (ilm)'.

Taeva korrused, liikumine maa ja taeva vahel, põhi ja lõuna

Taeval on seitse korrust, mille kohta Munkácsi tekstides kasutatakse sõna *kores* (*kvorəs*). Nagu eespool juba nägime, nimetati ülemist taevast Numi-Toorumiks, alumist aga Joli-Toorumiks. Taevakorruste vahel liikumiseks on kas seitsmekorruselise hõberedel või häll, mis omandab mansi rahvaluules mõnikord lausa kosmilised

mõõdmed. See jumalik kiik on otsekui paralleel eesti loomislaulu koplis olevale kiigele, mille peale lendab ilmalind. Järgnevas laulukatkendis kiigub maa ja taeva vahel Maailma-Vaatav-Mees.

Ta pandi siberi-hõbedast, kaama-hõbedast hälli,
isa Numi-Toorum lasi ta alla.

Ta hoidis teda kahe taeva, kahe laotuse vahel.

Kui isa Numi-Toorum teeb lõunatuule,
ta hõbekaarega kaarehäll
tõstetakse põhjamereni.

Kui isa Numi-Toorum teeb põhjatuule,
ta hõbekaarega kaarehäll
tõstetakse lõunamereni.

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe ülevalt alla laskmise laul. Munkácsi 1892b: 103–104)

Samamoodi kiigub hällis taevast alla lastav karu:

Isa Numi-Toorum
lasi teda kakssada sülda allapoole,
hoidis jälle seal.

Kui tehti lõunatuul,
siis kandus ta
Uurali põhjaotsa juurde,
kui tehti põhjatuul,
siis kandus ta
Uurali lõunaotsa juurde.

(Toorumi tütre soolooma ülevalt alla laskmise laul. Munkácsi 1893: 15–16)

Põhjakaar on mansi mütoloogias surnute maa asukoht, lõunas aga paikneb müütiline *mõrtjm mā*, piirkond, kust olevat tulnud manside esivanemad ja kuhu läheb üle mere lennates üks surnu hingedest⁶: *akv ise, lāvēyt, mõrtjm mān ta mīnj, jīs jaye, jīs āņkve olum mān ta mīnj* räägitakse, üks hing läheb lõunamaale, läheb maale, kus elasid esiisad, esiomad⁷ (Mify, skazki 2005: 302). Hinge kannab part, kes liigub surnult ära lõigatud juukseid pidi või hoiab nende järgi suunda. Kui juukseid ei jätku, hukkub hing meres. Lõunamaalt tulevad ka rändlinnud.

Ent hälliga tõsteti loomisaja tegelasi ka taevasse:

Kas ta kasvatas teda kaua, kasvatas teda vähe,
laps sai väljas ringijooksmise ealiseks.

⁶ Paljude rahvaste usundis esineb mitu hinge. Üks neist on seotud hingamisega (*ee hing*, mns *lili*, udm *lul*, komi *lol* või *lov*, sellest ühisest tüvest tuleb eesti sõna *leil*), teine kehaga (mns *urt*, komi *ort*, udm *urt*). Mansid uskusid inimesel olevat neli või viis hinge, lisaks eelmainitutele ka une ajal kehast lahkuv hing ja varihing *is* (võimalik seos eesti sõnaga *ise*).

Ükskord niimoodi ringi jooksmise ajal
 seisab külatanumal häll,
 seisab siberi-höbedast, kaama-höbedast häll.

Laps istub sellesse mängima,
 isa Numi-Toorum sikutab ta üles.

Ta jõudis üles, tuli hällist välja,
 viidi isa Numi-Toorumi majja.

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe ülevalt alla laskmise laul. Munkácsi 1892b: 100–101)

Ajastud

Väga huvitav on mansi mütoloogilise maailmapildi ajastute kontseptsioon. Sellele pole meil vastu panna midagi peale vormeli „ükskord ennemuiste”. Paljudest tekstidest võib leida ajastute ja nende vahetumise kujutusi. Nii on muistendi „Püha põlev vesi” alguslause *ovlet matər porat jalpəŋšakv ta vārylās* ’iga ajastu otsas tehakse püha põlev vesi’, kuid enamasti räägitakse inimeste pika, inimeste igavese ajastu saabumise, kasutades sõna *tōrəm*: *χonal ēlmχolas jīsəŋ tōrəm ūntχati, ēlmχolas notəŋ tōrəm ūntχati* ’kui kunagi inimeste pikk ajastu saabub, inimeste igavene ajastu saabub’. See vormel leidub nii lauludes kui ka proosatekstides. Vana maailm ja ajastu hävitatakse püha põleva veega. Enne uue ajastu algust noorendab ennast ka taevajumal.

Iga ajastu otsas tehakse püha põlev vesi. Inimesed toppisid jälle taeva kinni oma söimuga, oma öeldud halbade sõnadega. Jumala meel läks halvaks. Ta maja taga on eluveega, kuldveega järv. Ta kastis ennast sellesse järve, et nooreks saada. Mõtleb: „Kui nüüd jälle teha see püha põlev vesi, siis uhub see kõik inimesed minema.”

(Püha põlev vesi. Kannisto, Liimola 1951: 13)

Mõnel juhul püüab jumal põleva veega hävitada kuradit, Kolli-Isandat. Paljude müüdilise varjundiga lugude tegevus toimub inimeste ajale eelneval ajastul, mida enamasti ei nimetata. Siiski leidub mõnes tekstis vormel „lugudeaja mees, lauludeaja mees”:

Varem, lauludeaja mehe venna eluajal,
 lugudeaja mehe poja eluajal,
 sellel päeval, kui ta seisis tanumal
 koos seitsme sarvilise ohvriloomaga,
 ilmus isa Numi-Toorum nähtavale
 lauludeaja mehe, lugudeaja mehe poolt toetatud
 võrusamba ümber keerleva võrulise maa kohale.

(Toorumi poja, Maailma-Vaatava-Mehe loits Njaksimvoli külast. Munkácsi 1892b: 312)

Laulude ja lugude aega (*ērij jīs (pora)*, *moit jīs (pora)*) olen sageli nimetanud ka loomisajaks. Enamasti saab sel ajastul toimuvast tegevusest aru, kui tegelased jagavad loo lõpuosas rollid järgnevaks ajastuks.

Nüüd mässis Kure-Puusa-Pehme-Nahk pea ja silmad kinni, heitis oma kuue naisega magama. Hommikul ärkas, sirutas käe välja – see sattus sooja kohta, sirutas jala välja – see sattus sooja kohta. Ema ja isa astusid ta tuppa, ema ütleb: „Sina, pojake, elad taeva all, meie läheme üles taevasse. Kui kunagi inimese pikk ajastu, inimese igavene ajastu kätte jõuab, ole sina taeva all Maaailma-Vaatav-Mees, su isa olgu üleval taevas Numi-Toorum, mina saan Kaltasiks.” Nad läksid kolme eri paika ja elavad nüüd jõukalt ja õnnelikult.

(Maa tekkimise püha lugu. Munkácsi 1892a: 31–32)

Inimese loomine

Inimese loomise motiive leiab nii mansi proosast kui ka värsist, tõsi küll, minu teada on vaid üks laulutekst, kus esimesed inimolendid sünnitab Kolli-Isanda-Tütär:

Pärast alla jõudmist
 küsib Kolli-Isanda-Tütär:
 „Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm,
 millise sõnumilooma sõnumi
 isa Kuldne Kores saatis?”
 Üleval-Käiv-Tiivuline-Kalm ütleb:
 „Isake Kuldne Kores,
 taadike Kuldne Kores
 ütles sellise sõnumilooma sõnumi:
 Ise kerkinud metsapuu jalamil
 kõrred kui kasvavad, mulju kõrred maha,
 rohi kui kasvab, mulju rohi maha,
 sünnita sinna ühest üsast seitse poissi,
 sünnita sinna ühest üsast seitse tüdrukut!”
 (Maa loomise püha laul. Munkácsi 1892a: 85)

Ma pole päris kindel, kas sünnitaja nime *χul' otər āyi* tuleks tõlkida 'Kolli-Isanda-Tütär'. Võimalik oleks ka tõlge 'naiskurat', Kolli-Emand, sest kuigi naissoost üleloomulike olendite tiitel on enamasti *nāi-āyi* ('tuli' + 'tüdruk, neiu' = 'kangelanna'), kasutatakse ka väljendit *otər āyi* ('isand, kangelane' + 'tüdruk, neiu'). Igal juhul on jumala põline vastane inimese loomisega seotud. Laialt on levinud muistend sellest, kuidas jumal pani koera, kellel veel polnud karvast kasukat, vastloodud inimkeha valvama, Kolli-Isand aga tegi suure pakase ja lubas selle vastu koerale kaitseks anda sooja kasuka juhul, kui koer teda inimese juurde laseb. Koer ei suutnud vastu panna,

Kolli-Isand läks inimkeha juurde ja sülitas sellele. Nii said alguse inimest vaevavad haigused (Kolli-Isanda lugu. Munkácsi 1892a: 160–165).

Mansi folklooris leidub ka inimese loomise loo teine, laialt levinud versioon, mille kohaselt esimese loomiskatse tulemusel sündisid hiid. „Inimese loomise loos” annab Numi-Toorum oma meestele käsu teha seitse inimkuju. Ta noorem vend (mõnel pool ka poeg) Tapõli-Taata raiub kujud lehisest, Kolli-Isand plätsib savist. Puised kujud pagevad Numi-Toorumi juurest metsa ning ei jää muud üle kui viia Joli-Toorumi juurde elustamiseks savist kujud.

Neist hingestatud savist inimestest kasvavad tüdrukud ja poisid, tänapäevani elavad venelased ja mansid. Kui meie haprad käed millegi vastu puutuvad, lähevad need katki, kui meie haprad jalad millegi vastu puutuvad, lähevad need katki. Kui vette satume, vajume põhja. Oleks meid puust tehtud, oleksid me kehad tugevad, oleksid kerged ega upuks vees.

(Inimese loomise lugu. Munkácsi 1892a: 131–132)

Ent on veel kolmaski loomise variant, mille kohaselt teeb kõik maad asustavad loomad ning inimesed valmis mööda ürgmerd triivivas majas elavate vanemate poeg (Maailma-Vaatav-Mees), kes enne seda tuttpüti kujul maa merepõhjast üles toob.

Isa Numi-Toorum ütleb: „Pojake, sa küsid minult nõu. Mida ma sulle siis veel ütlen? Lasku siit alla, üks osa sega mullast, teine osa sega lumest kokku! Tee niimoodi inimese kuju, tee nii ka jalalise looma kuju, tee nii ka tiivulise looma kuju. Selline on minu poolt sulle öeldav sõna.”

Ta laskus alla, jõudis alla. Segas ühe poole lumest kokku, teise poole segas mullast. Tegi inimese käelise kuju, tegi inimese jalalise kuju. Nii nagu silmad on kasvanud, nii nagu suu on kasvanud, nii tegigi. Tõukas eemale – see hüppas naerdes ja mängides minema. Tegi inimese, inimene ilmus kõikjale maa peale. Siis hakkas ta jalalise looma kuju tegema. Nii nagu jalad on kasvanud, nii nagu käed on kasvanud, nii tegi. Tõukas eemale – jalaline loom hüppas jalalisel kujul, käeline loom läks käelisel kujul minema.

(Maa veest ilmumise lugu. Munkácsi 1892a: 146–147)

Taevajumala juhtnööride abil õpetab ta loodud inimesed elama, kala püüdma ja küttima. Aga kui inimesi saab maa peale juba nii palju, et nad ei mahu enam hästi toimetama, laseb Maailma-Vaatav-Mees lahti Numi-Toorumilt saadud Kolli-Isanda.

Ta laskus alla, jõudis alla.

Räägib isale-emale: „Isa ja ema, isa Numi-Toorum käsib niimoodi elada: Kolli-Isand anti, ma lasen ta alla.”

Isa ütleb: „Nii, nagu isa Numi-Toorum käsib, nii tee! Miks sa veel meie käest küsid?”

Ta läks välja, lasi Kolli-Isanda alla. Pärast seitset talve elamist, pärast seitset suve olemist läks ta maad mööda käima ja rahvast vaatama. Üks pool rahvast oli surnud,

teine pool rahvast oli elus. Tütteid omaval mehel olid pooled tütardest ära surnud, pooled tütardest alles jäänud. Poegi omaval mehel olid pooled poegadest ära surnud, pooled poegadest alles jäänud. Inimeste pikk ajastu jõudis kätte, inimeste igavene ajastu tuli. Nad elavad nüüd õnnelikult.

(Maa veest ilmumise lugu. Munkácsi 1892a: 158–159)

Mida saame järeldada mansi folkloorist?

Kogu mansi folkloor, millega seni kokku puutunud olen, näitab selgelt, et eepilistes lauludes ja müüdilistes proosatekstides ei esine minategelast mujal kui kangelaslugudes, ent neis esineb minavormis tavaliselt mõni piirkondlik jumalus (nabast lõikamata olend). Nabast lõigatud (sureliku) minategelase tarvis on hoopis erinev laulužanr – isikulaulud. Nii pole mitte ainult obiugrilaste, vaid ka paljude teiste Siberi rahvaste folklooris. Võib-olla jagunes ka eestlaste laulupärimus kunagi kaheks ning lüüriline mina (või meie) sai eksisteerida vaid isikulauludes, tavandilauludes ja itkudes. Alles kangelaslaulude hääbumine ja eepika fragmenteerumine andsid tavalisele minategelasele võimaluse täita lugudesse tekkinud lüngad. Miks seda ei juhtunud mansi lauludega? Tõenäoliselt sellepärast, et isegi ajal, kui eepilised laulud hakkasid ununema, jäid alles sama teemat käsitlevad jutud. Näiteks leidub Munkácsi kogutud tekstide hulgas mitu sellist, mille pealkirja on lisatud määratlus *mojtij lāvem tērnij ēryā* 'jutuks räägitud kangelaslaul'.⁷ Alles jäid ka mansi folkloori kõige populaarsema tegelase Eidepoja lood ning teadmine, et tegelikult peitub sellenimelise vembumehe taga jumalus Maailma-Vaatav-Mees. Jäi mälestus pühade laulude ja juttude kategooriasse kuulunud lugudest, mida võis küll ümber jutustada, kuid mitte esitada koos enda isikulaulu elementidega. Seda seetõttu, et mansi XIX sajandi folkloor ei olnud mõjutatud teguritest, mida pean oluliseks eesti regilaulu muutumise juures.

Neid tegureid võib käsitada ühe suurema protsessi etappidena. Esimeseks võib välja tuua mõisate pikaegse mõju, sest just mõisates puutus maarahvas pikemalt kokku võõra kultuuriga. Teine tegur on XVI sajandi teise poole sõjad, nälg ja haigused, mis hävitasid poole või rohkemgi Eesti alade elanikkonnast. Järgnes inimeste ümberasustamine tühjaks jäänud maadele. Selline katastroof ei saanud mõjutamata jätta ka regilaulu (Lintrop 2016b: 12–14). Kolmas tegur on reformeeritud kiriku kaudu levinud vaimulikud laulud. Erinevalt õigeusu liturgiast, kus laulis vaid koor, on luteri kirikus suur tähtsus ühislaulmisel. Neljandaks toon välja nekrutite andmise kohustuse, mis laienes Vene keisririigi koosseisus olevatele Balti kubermangudele aastal 1796. Ajavahemikul 1797–1874 võeti praeguselt Eesti alalt tegevteenistusse 95 000–100 000 nekrutit (Tannberg 2010: 100). Kuigi on väidetud, et enamik nekrutiks võetud meestest ei jõudnud enam kunagi koju, oli ka väiksemal hulgal eluga tagasi pöördunudel mõju siinsele suulisele pärimusele, sest mehed töid ju endaga kaasa pika teenistuse ajal õpitud uutmoodi laulud ja lood. Võrdlusmomendina rõhutan, et Soome Suurvürstiriigil nekrutite andmise kohustust polnud, samuti ei

⁷ Näiteks „Lehise-Linna-Isanda, Tankv-Järve-Taadi jutuks räägitud kangelaslaul” (Lintrop 2019: 112).

võetud nekruteid Siberi põlisrahvaste seast. Ent Soome piiri tagusest Karjalast pidid mehed Vene väkke minema, nii näiteks ka suure runolauliku Arhippa Perttuneni onu ja isa. Kui 1874. aastal kehtestati üldine sõjaväekohustus, jäi olukord mõnes mõttes samaks: kuni 1901. aastani kehtis Soome Suurvürstiriigi jaoks eriolukord, et kohalikud mehed võisid teenida vaid kohapealsetes väeosades; Siberi põlisrahvad olid endiselt väeteenistusest vabastatud. Nii olid Eesti mehed mõne hõimurahvaga võrreldes hoopis teises olukorras. Kui pärast üldise sõjaväekohustuse kehtestamist kutsuti aastatel 1874–1917 sõjaväkke hinnanguliselt 200 000 eesti meest (Tannberg 2010: 101), võib öelda, et Jakob Hurda suurkogumise alguseks oli Vene kroonusse kokku võetud umbes 120 000 Eestimaa ja Liivimaa meest. Kui neist jõudis kodumaile tagasi isegi ainult 30 000, oli see ikkagi suur hulk teistmoodi pärimust kandvaid inimesi. Nende kaudu jõudsid Eestisse näiteks mitmed kasakalaulud.

Viiendaks tuleb arvestada meremeeste mõju. On oletatud, et eesti mehed osalesid juba XIX sajandi alguse Vene ümbermaailmareisidel. Kindel saab olla selles, et mere-mehi pidi meie rahva seas olema ammu enne seda, kui toimus murrang laevaehituses: „19. sajandi keskel toimus Eesti merendusloo seisukohast oluline murrang. Kui lihtsad laevaehitajad ja madrused olid siinmail enamikus juba eestlased, siis tugevate seisuslike traditsioonidega haridussüsteemi tõttu polnud pärisorjusest vabade eestlaste läbilööök laevameistrite ja laevajuhtide tasandil veel toimunud.” (Vunk 2016: 45) Merd sõitvad mehed tõid Eesti mereäärsetesse kihelkondadesse oma töökeskonnast pärineva repertuaari. Kuuendaks teguriks on kirjaoskuse levik ning eesti-keelse ajakirjanduse tekkimine.

Nimetatud tegurite koosmõjul muutus valdavaks riimiline uuem rahvalaul ja tekkis hulgaliselt selliste laulude maaletoojaid, tõlkijaid, loojaid ja levitajaid. Ja kuigi lõppriimilise rahvalaulu seas oli palju sentimentaalseid armastuslaule ja muud sarnast, jutustasid need mõnikord ka pikemaid lugusid, mis võtsid üle kunagi varem regilauludele kuulunud eepika positsiooni. Tõenäoliselt laulsid selliseid laule esialgu mehed, kes olid ka nende tõlkijad või loojad. Varsti hakkas lõppriimiline rahvalaul levima ka naiste hulgas. Selle mõjul hakati regivärsilist rahvalaulu, mis oli jäänud peamiselt naiste repertuaari, kasutama esitaja tunnete ja meeleolude väljendamiseks.

Meie katsi vaeselatse,
kolmeksi ema kanatse.
ema pañd võera tütrukusse;
mis añd võeras meile tööda?
võeras pañd merda pühkimaie,
kalajärve kaevamaie.
Emakene, ennekene,
kus ma nii pühkme pühisse?
Pühime pühkme kaiasse,
kanname kaari silla peale.
Mis seal sillal kasvanessa?
Sillal kasvi rauda tamme
rauda tamme, Hiie leppa.

Tamm taht kasva taevaessa,
 ladv taht taevasta lauta,
 oksad ilma uputada.
 Veli, hella vellekene,
 ihu kirves, kirju varsi,
 tapper see tera tasane,
 raiu maha raudatamme,
 raudatamme, Hiie leppa.
 (EKM ERA, E 650/1 < Halliste khk)

Nagu näitab mitme eepika poolest rikka kultuuri pärimus, ei hinnata neis niivõrd esituse originaalsust või esitaja improviseerimisostkust, kuivõrd esitatava loo õigsust, mistõttu laulikud on välja mõelnud süsteemi, mille abil oma esitusi tõestada ning kus tuginetakse ilmutatud, leitud või väljakaevatud tekstidele, mida laulikud oma väidete kohaselt muutmata kujul esitavad (nt tiibeti ja mongoli Gesar-khaani eepos, vt Zhambei Gyaltsho 2001: 280–285). Kui aga oluliseks saab esitaja kui looja ja lauluema, siis on paradigmas toimunud suur nihe, mis paratamatult toob kaasa lüürika tungimise eepikasse. Piltlikult väljendades: laulu tegemiseks saab kasutada vanu häid ehituskive, kuid muutunud on ettekujutus sellest, milline peab olema neist kokku laotud hoone. Siis saavad võimalikuks sellised laulud, milles müüdilise taustaga motiivid on ühendatud minakeskseks lüürikaks.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud personaalse uurimistoetuse rühmagrandiga PRG1288 „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitlus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid”.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

- E – Mattias Johann Eiseni rahvaluulekogu
- EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
- H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

VEEBIVARAD

Wikipedia: Suur Pauk. https://et.wikipedia.org/wiki/Suur_Pauk

KIRJANDUS

ERL = Eesti rahvalaulud. Kd 1, v 1. Antoloogia. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.
Kannisto, Artturi; Liimola, Matti (koost, toim) 1951. Wogulische Volksdichtung. Kd 1: Texte mythischen Inhalts. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 101.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Krohn, Julius 1888.** Kalevalan tosinnot. Suomen kansallis-epoksen ainekset järjetettyinä sisällyksen ja laulupaikkojen mukaan. Jälkimmäinen sarja: Suomen, Aunuksen, Inkerin ja Viron runot. V 1. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 70.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino.
- Krull, Hasso 2014.** Pesa. Tekstid 2000–2012. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lintrop, Aado 2016a.** Ennustamisega seotud motiivid regilauludes. – A. Lintrop, Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 35.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 67–78.
- Lintrop, Aado 2016b.** Kas regilaul on surnud? – A. Lintrop, Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 35.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 11–16.
- Lintrop, Aado (tlk, toim) 2019.** Linn seitsme tiivaga raudhobuse seljas. Mansi rahvaluulet. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Loorits, Oskar 1998.** Liivi rahva usund I. – O. Loorits, Liivi rahva usund I–III. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Loorits, Oskar 2000.** Liivi rahva usund IV. – O. Loorits, Liivi rahva usund IV–V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Mify, skazki 2005** = Mify, skazki, predaniya mansi (vogulov): v zapisjah 1889, 1952, 1958–1960, 1968, 1978, 1992, 2002 godov. (Pamjatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka 26.) Toim Evdokija Rombandeeva. Moskva–Novosibirsk: Nauka. [Мифы, сказки, предания манси (вогулов): в записях 1889, 1952, 1958–1960, 1968, 1978, 1992, 2002 годов. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока 26.) Ред. Евдокия Ромбандеева. Москва–Новосибирск: Наука.]
- Munkácsi, Bernát 1892a.** Vogul népköltési gyűjtemény. Kd I. Regék és énekek a világ teremtéséről. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Munkácsi, Bernát 1892b.** Vogul népköltési gyűjtemény. Kd II. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Munkácsi, Bernát 1893.** Vogul népköltési gyűjtemény. Kd III. Medveénekek. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Munkácsi, Bernát 1902.** Vogul népköltési gyűjtemény. Kd I. Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul szövegek és fordításaik tárgyi és nyelvi magyarázatokkal. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Steinitz, Wolfgang 1939.** Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus Zwei Dialekten. 1. Teil. Grammatische Einleitungen und Texte mit Übersetzungen. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXXI.) Tartu: K. Mattiesen.
- Zhambei Gyaltscho 2001.** Bab Sgrung: Tibetan epic singers. – Oral Tradition, kd 16, nr 2, lk 280–293.
- Tannberg, Tynu 2010.** Ëstoncy v Rossijskoj armii v poslednij period suščestvovaniya imperii (1900–1917). – Blokovskij sbornik XVIII. Rossija i Ëstonija v XX veke: Dialog kul'tur. Toim Lea Pild. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 100–111. [Тыну Таннберг, Эстонцы в Российской армии в последний период существования империи (1900–1917). – Блоковский сборник XVIII. Россия и Эстония в XX веке: Диалог культур. Ред. Леа Пильд. Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus.]

Tšernetsov 1959 = Valerij Nikolaevič Černecov, Predstavlenija o duše u obskih ugrov. – Issledovanija i materialy po voprosam pervobytnyh religioznyh verovanij. (Trudy Instituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja. Novaja serija 51.) Toim Sergej Aleksandrovič Tokarev, V. N. Černecov. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, lk 114–156. [Валерий Николаевич Чернецов, Представления о душе у обских угров. – Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия 51.) Ред Сергей Александрович Токарев, В. Н. Чернецов. Москва: Издательство АН СССР.]

Vunk, Aldur 2016. Eesti laevaehituse uus algus – 18. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani. II. – Tuna, nr 3, lk 30–46.

Aado Lintrop (sünd 1956), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), aado@folklore.ee

From a Mansi creation song to the Estonian bird of creation

Keywords: Estonian *regilaul*, creation myth, Mansi folklore

The paper is analysing the Mansi (Wogul) creation myth as presented in songs and stories collected by Hungarian scientists in the 19th century. Some of these texts are considered sacred among the Mansi people. The texts tell us about the creation of the Earth, man, animals and fish, conditions for human life etc. The main focus of analysis is on how and with what words the creation and its results are described. In the “Sacred song of creation” the world just created is small like the silver ring of a spindle and rotates very fast. In order to make it suitable for people the God of Heaven Numi-Torum throws his belt on it, which stops rotation and forms the Ural Mountains. In the legends there is usually primordial ocean in the beginning and Numi-Torum orders the devil Khul’-Oter in the shape of a loon to dive to the bottom and bring up some soil. In some texts the loon (or a great crested grebe) acts without asking. The creation of man is also described differently in songs and prose texts. In the “Sacred song of creation” Numi-Torum just orders the female devil (Khul’-Oter-Agi) to give birth to seven boys and girls, whereas in the legends the first attempt to make the first human beings from larch wood results in generating giants, and only after that gods give souls to bodies made of clay.

The paper also highlights the descriptions of the abodes of the gods and parts of the world. The Mansi words used for creation are also important. In the texts we can find some of them, for example *sāṅkəmlaṅkve* or *sāṅkəmtaṅkve*. In the modern Mansi language the former means ‘to recover, to regain consciousness’, and the latter ‘to direct, to guide’. Often the God of Heaven appoints or influences persons or things by a magic spell (Mansi *sātuṅkve*), and allows or sends necessary food or plants down to the earth (*tārataṅkve*). In Mansi mythology heaven has seven floors or layers. Heroes of the legends may ascend to the abode of Numi-Torum by a silver

ladder. Sometimes the God of Heaven itself lifts some of them up or lowers to the earth by a silver-arcad cradle.

The analysis of Mansi texts is set in a frame of Estonian old folk song *regilaul*. Although there is no direct connection between Mansi and Estonian folklores, the author of the paper believes that some processes that formed the *regilaul* can be understood better if one takes a look at the tradition from a distance. So the beginning and end of the paper are dedicated to explaining why it is not a good idea to analyse *regilaul* texts in the same way as Mansi folklore. Although the *regilaul* managed to preserve many of its old formulas and motifs, there have been big changes in the paradigm, due to which the old building blocks of the epic are now reconnected according to the structure of the lyrical “I”.

Aado Lintrop (b. 1956), PhD, Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), aado@folklore.ee